ՀՏԴ 929: 947.925 Հովհաննիսյան + 32(73)

ՌԻՉԱՐԴ ԳԱՍՊԱՐԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

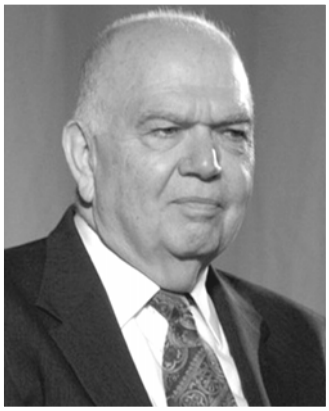

Հայ պատմագիտական ընտանիքը ծանր և անդառնալի կորուստ ունեցավ: Հուլիսի 10-ին ԱՄՆ-ի Լոս Անջելես քաղաքում 90 տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ աշխարհահռչակ գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ, Կալիֆորնիայի պետական համալսարանի Արդի հայոց պատմության ամբիոնի հիմնադիր ու առաջին վարիչ, «Հայաստանի Հանրապետություն» կոթողային անգլերեն քառահատոր աշխատության և Հայոց ցեղասպանության ու պատմական հայրենիքի վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերի հեղինակ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյանը: Վաստակաշատ գիտնականը հայ պատմագիտության մեջ թողեց իր անջնջելի և բեղմնավոր հետագիծն ու արժանավոր տեղը զբաղեցրեց Ղ. Ալիշանի, Ն. Ադոնցի, Լեոյի, Աշ. Հովհաննիսյանի, Մ. Ներսիսյանի, Լ. Խուրշուդյանի (բոլորին հնարավոր չէ թվարկել) փաղանգում: Ռ. Հովհաննիսյանը մեծ ճանաչում ուներ ամերիկյան գիտակրթական ոլորտում՝ որպես հայագիտական հետազոտությունների ռահվիրաներից մեկը:

Ծնվել (09. IX. 1932) ու մեծացել է Կալիֆորնիայում՝ Ֆրեզնոյի մոտ գտնվող Թուլարում, Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ընտանիքում: Հայրը՝ Գասպար Գավրոյանը (հարգանքի տուրք մատուցելով հոր՝ Հովհաննեսի հիշատակին՝ փոխել է ազգանունը), Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի մոտ գտնվող Բազմաշեն գյուղից էր: Պատմագիտության բակալավրի կոչումը ստացել է 1954-ին Կալիֆորնիայի համալսարանում (Բերկլի), իսկ փիլիսոփայության դոկտորինը՝ 1966-ին Կալիֆորնիայի պետական համալսարանի Լոս Անջելեսի մասնաճյուղում (UCLA): Երիտասարդ գիտնականը UCLA-ի դասախոսական կազմին է միացել 1962 թ., իսկ 1986-ին նշանակվել է Լոս Անջելեսի համալսարանում հիմնադրված Արդի հայոց պատմության ամբիոնի առաջին վարիչ: 1990 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ:

Ժամանակի առումով տևական ու հարուստ ժամանակաշրջան ապրելով՝ վաստակաշատ գիտնականը երբեք որևէ քաղաքական կոնյունկտուրայի չենթարկվեց և եղավ ու մնաց ազգային ուղղվածության անաչառ պատմաբան: Անշուշտ, նա կմնա հայ պատմագիտական մտքի անդաստանում: Հովհաննիսյանի՝ վաղ գիտական աշխատանքի առանցքում Հայաստանի առաջին Հանրապետության (1918–1920 թթ.) պատմությունն էր: Փիլիսոփայության դոկտորի նրա թեզը՝ «Հայաստանն անկախության ճանապարհին» (“Armenia on the Road to Independence”), *լույս է տեսել 1967 թ.: Այն նախա-*

բանի դեր կատարեց քառահատոր աշխատության համար, որն առայսօր համարվում է այս թեմայի վերաբերյալ առավել հանգամանալի ու ճանաչում գտածը:

Ռ. Հովհաննիսյանը Guggenheim-ի կրթաթոշակառու էր և արժանացել է բազմաթիվ պարգևների գիտական գործունեության ու հայագիտական հետազոտությունների առաջխաղացման մեջ ունեցած ավանդի համար: Նրա կենսագրական տվյալները, ի թիվս այլ տեղեկատվական հրատարակությունների, ներառված են «Ով ով է Ամերիկայում» (“Who’s Who in America”) և «Ով ով է աշխարհում» (“Who’s Who in the World”) գրքերում: Ռ. Հովհաննիսյանը բազմաթիվ գիտական ու հասարակական կազմակերպությունների տնօրենների խորհրդի անդամ էր, այդ թվում՝ «Առերեսում պատմության ու մեզ հետ» (“Facing History and Ourselves Foundation”) հիմնադրամի, Հոլոքոստի և ցեղասպանության միջազգայիին ինստիտուտի, Հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության հիմնադրամի, Կլերմոնթ Մքքեննա քոլեջի մարդու իրավունքների “Mgrublian” կենտրոնի և Հայագիտական հետազոտությունների ընկերակցության, որը նախաձեռնել է 1970-ականներին: 2011 թ. Հովհաննիսյանն արժանացավ Լոս Անջելեսի համալսարանի շրջանավարտների ասոցիացիայի «Ամենառգեշնչող ուսուցիչ» մրցանակին: Քաջ հայտնի է հայկական քաղաքացիական ու քաղաքական գործողություններում իր ներգրավվածությամբ, ինչպես նաև՝ Հայոց ցեղասպանությունը Շոայի հիմնադրամում ինտեգրելու աշխատանքում: Ռ. Հովհաննիսյանը Հայաստանի երրորդ Հանրապետության արտաքին գործերի առաջին նախարար, քաղաքական գործիչ Ռաֆֆի Հովհաննիսյանի հայրն է: Նշենք, որ 1993 թ. ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ գյուղի թիվ մեկ դպրոցն անվանակոչված է վաստակաշատ գիտնական Ռ. Հովհաննիսյանի անունով:

Լինելով Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ժառանգ՝ նա իր ողջ կյանքը նվիրեց հայ ժողովրդի պատմությունն ուսումնասիրելու և աշխարհին ներկայացնելու շնորհակալ գործին: Հսկայական է նրա ներդրումը հայ ժողովրդի պատմության և հայագիտական հետազոտությունների ոլորտներում: Ապրելով հայրենիքից հեռու և մեծ ճանաչում ունենալով ամերիկյան գիտակրթական ասպարեզում՝ Ռ. Հովհաննիսյանը սերտորեն կապված էր հայրենիքի հետ: Լինելով ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ՝ իր կապերով ու գործունեությամբ մեծապես նպաստում էր Հայաստանում պատմագիտության զարգացմանը: «Պատմությունը կարող է մեռնել, եթե մոռացվի», – հաճախ շեշտում էր գիտնականը և դա թույլ չտալու առաքելությամբ հեղինակեց մի շարք կոթողային աշխատություններ: Նրա նման գիտնականներն են «կենդանի պահել» մեր պատմությունը և այն փոխանցել սերունդներին: Ռ. Հովհաննիսյանը հայկական խոր արմատներ ուներ և իր զավակներին էլ դաստիարակել է որպես իսկական հայրենասերների:

Հայագիտության բնագավառի նվիրյալն ակադեմիական կարգապահություն ուներ, որը ձևավորվել էր պրոֆեսիոնալիզմի շնորհիվ: Հայոց ցեղասպանության՝ որպես XX դ. գլխավոր ոճրագործության ուսումնասիրությանը նպաստելու առաքելությամբ պատմաբանի դժվարին ուղին ընտրած Հովհաննիսյանի ուսումնասիրություններն ու հրապարակումներն ամրագրեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետության տեղը Հայաստանի և համաշխարհային պատմության մեջ: Բազմավաստակ պրոֆեսորը նաև ձևավորեց մի քա-

նի սերունդների գաղափարներն ու աշխարհայացքն այն մասին, թե ինչ է նշանակում Սփյուռքում հայ լինել: Իր իսկ հիմնադրած Հայոց պատմության ասպիրանտական ծրագրի շնորհիվ՝ Լոս Անջելեսի Կալիֆորնիայի համալսարանում Ռ. Հովհաննիսյանի անմիջական ղեկավարությամբ ծնվեց ու հասունացավ նոր գիտնականների մի ողջ սերունդ:

Ռ. Հովհաննիսյանի հիմնարար աշխատությունները վերաբերում են Այսրկովկասի և Միջին Արևելքի պատմության հարցերին՝ հատկապես՝ Հայաստանի՝ XX դարասկզբի (1918–1920) պատմությանը, որտեղ անաչառ հետազոտողը լուսաբանել է եվրոպական տերությունների, ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև՝ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում և Այսրկովկասում: Նրա գրչին են պատկանում նաև մի քանի հիմնարար աշխատություններ, որոնք նվիրված են Հայոց ցեղասպանության պատմությանն ու պատմագրությանը: Ռ. Հովհաննիսյանի հեղինակած հիմնական աշխատություններն են՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» չորս հատորով [“The Republic of Armenia”, *հ. I (1971, 604 էջ), հ. II (1982, 708 էջ), հ. III և IV (1996, 628 էջ և 571 էջ)],* “The Armenian Holocaust” *(1980, 391 էջ),* “The Armenian People from Ancient to Modern Times, 2 vols” *(1997, 493 էջ),* “Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide” *(1999, 328 էջ):*

Ռ. Հովհաննիսյանը վերը նշված քառհատոր կոթողային աշխատությունում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությունն այնքան հիմնավոր է ներկայացրել, որ երբ գործընկերներից մեկը նրան ասում է՝ այնքան մանրամասնորեն է գրել 1918–1920 թթ. դեպքերը, որ հայ պատմաբանների ու հետազոտողների համար բան չի թողել, նա համեստորեն պատասխանում է՝ «... չէ՛, շատ բան, դեռ շատ բան կա գրելու»:

Անվանի պատմաբանն իր ընթերցողների առաջ բացել է հայ-թուրքական հարաբերությունների չգրված դրվագները: Հայաստանի Հանրապետության պատմությունը, նրա թողած գրքերի հղումներով շատ ուսումնասիրողներ են մուտք գործել Հայոց պատմության մանրամասների մեջ: Նրա՝ հաստափոր, կոթողային հատորները շատերի սեղանի գրքերն են տարիներ շարունակ: Այն սակավաթիվ հայ պատմաբաններից էր, որի հրապարակած փաստերը և հղումները ճշգրտելու կարիք երբեք չի եղել: Նա ակադեմիական էր ուղն ու ծուծով: Ազնիվ, անկողմնակալ պատմաբան էր. երբեք չէր թաքցնում սեփական ժողովրդի դեմ աղաղակող փաստերը՝ արժանանալով ազգայնականների ու կեղծ հայրենասերների դատափետումներին:

Գիտական բեղմնավոր գործունեությանը զուգընթաց՝ վաստակաշատ գիտնականը 1997-ից UCLA-ում կազմակերպել ու ղեկավարել է Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի պատմական մարզերին նվիրված մի շարք ուշագրավ խորհրդաժողովներ, որոնք համախմբել են առաջատար գիտնականների ողջ աշխարհից՝ ներկայացնելու բազմադիսցիպլինար աշխատություններ վայրագորեն ոչնչացված հայկական աշխարհի վերաբերյալ: Ինչպես նաև ամենաակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հայաստանում և Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում տեղի ունեցած գիտաժողովներին, հանդես է եկել Հայոց պատմության XX դարասկզբի մի շարք խրթին հարցերի լուսաբանմամբ:

Ապրելով Սփյուռքում՝ վաստակաշատ գիտնականն ու մեծանուն հայը իր անուրանալի նպաստն է բերել նաև հայապահպանության գործին: Անմիջական ականատեսը լինելով Սփյուռքում ընթացող համահարթեցման գործըն-

թացին՝ Ռ. Հովհաննիսյանն առավել քան արդիական էր համարում հայ մնալու և վտանգված արևմտահայերենի հիմնախնդիրները: «Վտանգված լեզու է, մեր գեղեցիկ արևմտահայ բարբառները, որով ես մեծացա: Մեր արևմտահայ գրականությունը շատ հարուստ գրականություն է, բայց այսօր դժբախտաբար նահանջի մեջ ենք, որովհետև արդեն 100 տարի Սփյուռքի մեջ ենք և հետզհետե մեր սերունդները կդժվարանան», – ցավով արձանագրում էր նա: Պատմաբանը միանգամայն իրավացի էր, քանի որ ի տարբերություն Հայաստանում և շատ այլ վայրերում գործածվող արևելահայերենի՝ «Արևմտահայերենը մնացել է միայն որպես Սփյուռքի լեզու, կապված է Սփյուռքի հետ»: «ԱՄՆ-ում մենք ունեինք միայն արևմտահայերենը մեր բարբառներով՝ Խարբերդի, Վանի և այլն», – մի առիթով ասել է Ռ. Հովհաննիսյանը և ընդգծել, որ վերջին քառորդ դարի ընթացքում նորանկախ Հայաստանից արտերկիր գաղթած հարյուր հազարավոր հայերը փոխեցին Սփյուռքի լեզուն՝ իրենց հետ բերելով արևելահայերենը: Եվ Ամերիկայում հայերենը փոխվեց, և այսօր ամերիկահայությունը, եթե հայերեն է խոսում, ապա՝ արևելահայերեն: Դա էլ իր հերթին իր ազդեցությունն է թողնում մնացած ամեն բնագավառի վրա: Ստեղծված այդ իրավիճակում Ռ. Հովհաննիսյանը կարևոր էր համարում, որ Սփյուռքում միաժամանակ զարգանան և՛ արևելահայերենը, և՛ արևմտահայերենը. «Կարելի է երկու լեզուներով հանգիստ խոսել և ապրել ու չզգալ, որ միայն միալեզու դառնամ կամ միամշակույթ լինեմ»:

Ցեղասպանության արհավիրքը խորապես ընկալող գիտնականը մշտապես շարունակական պայքար էր մղում դրա միջազգայնորեն ճանաչման և պահանջատիրությունն իրագործելու համար: Ռ. Հովհաննիսյանը մի առիթով ասել է՝ իհարկե, գիտենք, որ ապրիլի 24-ից հետո պետք է գա 25-ը: Դա բնական է. գիտենք նաև, որ որոշ ժամանակ անց կարող է միջազգային հետաքրքրությունը մի փոքր նվազի. անընդհատ չի կարող այդօրվա պես լինել: Բայց տեսնում ենք, որ վերջին տարիների կատարած աշխատանքներն որոշ արդյունք են տալիս, և պետք է շարունակենք այդպես, և հույս ունենանք, որ Թուրքերն էլ պետք է զգան՝ լավ է իրենք լուծում գտնեն այս հարցին, որովհետև հետզհետե աշխարհն ավելի հստակ կդարձնի՝ իրենց ժխտողական քաղաքականությունը սուտ է և մարդիկ չեն հավատում: Դրա համար էլ պետք է այլ ելք գտնեն, որպեսզի անցյալի բեռից «թե՛ իրենք ազատվեն և թե՛ մենք ազատվենք»: Իսկ ինչ վերաբերում է պահանջատիրությանը, մեծանուն գիտնականը նշում էր՝ ինքը պահանջների մասին միշտ էլ խոսել է և ասել, որ հայերը կարող են ամեն տեսակ պահանջ էլ դնել, բայց, ի վերջո, նրանք ունեն պետություն ու իշխանություն, պետությունը պետք է խորհրդակցի ամբողջ աշխարհի հայության և սփյուռքահայության հետ ու ինքը պետք է կազմի հայության առավելագույն և նվազագույն պահանջները: Գիտնականի կարծիքով՝ վաղուց դա պետք է արդեն տեղի ունեցած լիներ, բայց երբեք էլ ուշ չէ և միշտ էլ ժամանակն է, քանի դեռ աշխարհն այդ ամենը վերագնահատելու շարժման մեջ է:

Մի առիթով էլ անդրադառնալով Եվրախորհրդարանի ընդունած բանաձևին և մի շարք երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փաստին՝ Ռ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ դրանք, իհարկե, հուսադրող են ու ոգևորող, բայց միաժամանակ դրանով պայքարը չի վերջանում և պետք է շարու-

նակվի: Ափսոսելով՝ իր կյանքի ընթացքում դա չի տեսնի՝ հուսադրող էր համարում այն իրողությունը, որ այդ ուղղությամբ հատկապես երիտասարդների ու մտավորականների շրջանում որոշ շարժում կա նաև Թուրքիայում: Մի բան, որը քսան-երեսուն տարի առաջ չկար և գնալով՝ ավելի է ընդլայնվում: Անմնացորդ հայասեր Ռ. Հովհաննիսյանն այն կարծիքին էր, որ պետք է թուրք ժողովրդի և մտավորականության կողմից ներքին, ինչպես նաև՝ արտաքին ճնշում, որպիսիք էին, օրինակ, Հռոմի պապի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Ավստրիայի ու մյուս երկրների հայտարարությունները. նրանք կարող են հետ կանչել իրենց դեսպաններին…

Լայնախոհ մտավորականը շեշտում էր, որ անցյալի փորձից ելնելով՝ ինքը տեսնում է՝ Ռուսաստանի կարիքն ունենք, ռուսամետ ենք, և այդ երկիրը կարևոր ներդրում ունի մեր տարածաշրջանում: Բայց պատմությունից պետք է դասեր քաղենք, քանի որ քիչ դեպքեր չեն եղել, երբ Ռուսաստանը վճռական պահերի հայերին լքել է:

Տասնամյակներ շարունակ Ռ. Հովհաննիսյանը նշանային, ոգեղեն ներկայություն էր Հայաստանի ու Սփյուռքի համար: Խելացի ու ժպտառատ հայացքը, սահուն և քաղցրահունչ հայերենը, մասնագիտական դիպուկ արտահայտություններն ու գնահատող խոսքերն անտարբեր չէին թողնում և մագնիսի նման ձգում էին դեպի իրեն: Միջազգային ամենաբարձր գիտական հարթակներում բազմաբեղուն գիտնականի և անբասիր հայի իր տեսակով նա արժանապատիվ ներշնչանքի աղբյուր էր մի քանի սերնդի համար:

Ամփոփենք. Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը նվիրված նրա կոթողային աշխատությունը մեր պատմության բարդագույն ժամանակաշրջանին նվիրված առաջին համապարփակ, ակադեմիական մենագրությունն էր, որը պրպտումների և բացահայտումների նոր հանգրվան էր տասնյակ ուսումնասիրողների համար: Հայաստանի, Այսրկովկասի ու Միջին Արևելքի պատմության հարցերին, Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված նրա աշխատություններն արժեքավոր ու վավերական խոսք են հայ և միջազգային պատմագրության մեջ: Մեծ է Ռ. Հովհաննիսյանի վաստակը՝ իբրև անխոնջ ուսուցիչ, հայ մտավորական: Սփյուռքյան տարբեր համայնքներում նրա բազմաթիվ դասախոսությունները սերունդների համար եղել են սեփական ինքնության բացահայտման և պահպանման ակունք:

Մեծ պատմաբանի, վաստակաշատ ուսուցչի և Հայ Մարդու կորուստն համահայկական է, իրապես՝ անդառնալի: Կորուստը մեծ է, կորուստը հայ ժողովրդինն է, հայ պատմագիտական ընտանիքինը, նաև՝ իմը: Մի քանի անգամ առիթ եմ ունեցել ավագ գրչընկերոջս՝ Ռ. Հովհաննիսյանի ներկայությունը վայելելու, Երևանում ու Բեյրութում գիտաժողովների մասնակցելու և, վերջապես, սուրճի սեղանակից լինելու: Ցավում եմ և ցավակցում ընտանիքի անդամներին, հարազատ-բարեկամներին, ընկերներին, պատմաբանների հանրությանը և հայ ժողովրդին՝ այս մեծ կորստի համար:

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ